

JADIDLAR VA YANGI USUL MAKTABLARI

Sobirov Zafar Karimovich

*O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligining
2-sonli Toshkent Akademik litseyi oliy toifali tarix fani o'qituvchisi*

Annotatsiya: *Maqolada XIX asrning II-yarmida vujudga kelayotgan jadidchilik harakati tashkil etgan yangi usul maktablari faoliyati yoritiladi. Kimlar tomonidan qanday jadid maktablari tashkil etilganligi va ta'lim tizimiga to'sqinliklar ham yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *Jadid, Tatar, Jadidlar, rus-tuzem maktabi, yangi usul maktabi, Rossiya Imperiyasi, Bog'chasoroy.*

Abstract: *The article describes the activities of the new method schools, which were formed by the revolutionary movement in the second half of the 19th century. By whom and what modern schools were established and the obstacles to the education system are also covered.*

Key words: *Jadid, Tatar, Jadidlar, Rus-Tuzem school, New Usul school, Russian Empire, Bogchasoroy*

АННОТАЦИЯ: *В статье описывается деятельность школ нового метода, которые были сформированы революционным движением во второй половине XIX века. Кем и чем были созданы современные школы, а также освещены препятствия на пути системы образования.*

Ключевые слова: *джадид, татарин, джадидлар, русско-туземская школа, новая усульская школа, Российская империя, Богчасорой.*

Jadid milliy ziyolilarining faoliyatining muhim yo'nalishlaridan biri bu yangi usul maktablarining vujudga keltirilishi bo'ldi. Sababi bu yangi usul maktablari bolalarning tez va oson savodxon bo'lishlarini ta'minlabgina qolmay, balki ularda fanatizm va konservatizmdan xoli bo'lgan yangi dunyoqarashni shakllanishiga ham xizmat qildi. XIX asr II-yarmida yurtimizda yangi usul maktablarining paydo bo'lishi milliy ziyolilar tabaqasining shakllanishi va ichki Rossiyadan kelgan tatar ziyoli va muallimlarining faoliyatlari bilan bog'liq hisoblanadi.

Turkistonda yangi usul maktablarining paydo bo'lishi o'lkada rus-tuzem maktablarining eng rivojlangan yillariga to'g'ri keladi. Tatar ma'rifatparvarlari tomonidan bunday o'quv maskanlari yirik shaharlarda ochila boshlandi. Akademik B.B. Bartoldning yozishicha, bu markazlarda tatar maktablari rus maktablaridan ko'ra ko'proq muvaffaqiyat qozongan. Toshkentda 1910-yili 8 ta rus-tuzem maktabi va 16 ta yangi usul maktabi bo'lgan.

Qo'qonda esa 1911-yili 162 o'quvchisi bilan 2 ta rus-tuzem maktabi va 530 ta o'quvchisi bilan 8 ta yangi usul maktabi faoliyat ko'rsatgan. Rossiya davlat dumasi a'zosi S.Maqsudov esa o'zining "Turkiston" gazetasida e'lon qilgan maqolalarida

Toshkentda 1910-yilda 20 ta „Qo‘qonda esa 16 ta yangi usul maktablarini borligini ta’kidlaydi. Turkistonda bevosita Rossiya imperiyasining mahalliy maktablar borasidagi siyosati amaliyotchisi bo‘lgan millatchi shovinist N.P. Ostroumovning yozishicha, o‘lkada birinchi yangi usul maktablari Farg‘ona viloyatida paydo bo‘lib, 1890-yillarning boshlariga to‘g‘ri keladi. Bu maktablar tatar muallimlari tomonidan o‘z millatiga mansub bolalarni o‘qitish maqsadida ochilgan edi. Shunday maktablardan biri 1897-yili Andijonda paxta tozalash zavodi qoshida ochilgan edi.”

Farg‘ona viloyatining 1908 yil uchun stastiktik ma’lumotnomasida keltirilgan so‘zlar diqqatiga sazovor. Unda aytilishicha 1908 yil “birinchi marotaba” yangi usul maktablari haqida ma’lumotlar jamlangan. Aslini olib qaraganda bunday maktablar “Farg‘ona viloyati 10-12 yil oldin paydo bo‘lgan”. Ularning “tarqatuvchilari esa batomom, Rossiyaning ichki gubernyalaridan kelgan tatarlar bo‘lib ularning aksariyati ana shu maktablarda muallimlardir”.

Yana bir rus tadqiqotchisi A.Dobrosmislovning yozishicha, 1898 yil Toshkentda, Skobelev ko‘chasida birinchi tatar qizlar maktabi ochilgan. Maktabda 45 o‘quvchi qiz bo‘lib tatar ayol dars bergan. Ushbu maktabdagi mashg‘ulotlar yangi usulda olib borilgan. 1901 yil esa yana bir shunday qizlar maktabi ochilgan. Unda ham tatar ayol muallimalik qilgan va mashg‘ulotlar yangi usulda olib borilgan. Bu maktabda o‘quvchilar soni 50 dan oshgan.

Aslida, Turkiston o‘lkasida birinchi usul jadid maktabi ochilishi bevosita Ismoilbey Gaspinskiy bilan bog‘liq. 1890 yillarga kelib Gaspinskiy o‘z g‘oyalarini yozish uchun nazarini Turkistonga qaratdi. Bu tabiiy edi. Chunki, Rossiya musulmonlarning deyarli yarmi Turkiston o‘lkasida edi.

1891 yilning kuzida Rossiya Ichki Ishlar Vazirligi tomonidan vazirlikning masul xodimi Vashkevich V.V musulmon diniy tashkilot va maktablarida o‘tkazilishi mumkin bo‘lgan islohatlar to‘g‘risida ma’lumot olish maqsadida Qrimga yuboriladi. Vashkevich Qrimga kelganidan keyin u yerda bir necha ma’sul odamlar bilan shular qarorida Gaspinskiy bilan ham uchrashadi. Gaspinskiy Ruscha o‘qib, tarbiya olganligidan Qrimda chor hukumati odami hisoblanib bevosita maktablar islohoti bilan shug‘ullanayotganligi sababli Vashkevich unga musulmon maktablari holati va ularda o‘tkazilishi mumkin bo‘lgan islohatlar borasida bir ma’lumotnoma tayorlashni topshiradi. Gaspinskiy tez fursatda ma’lumotnoma tayorlab uning bir nusxasini Turkiston general-gubernatori baron A.B Vrevskiyga o‘lkada musulmon maktablarini isloh qilish va yangi usulni joriy qilish takliflari bildirilgan maktub bilan yuboradi. Gaspinskiy ushbu maktubda yangi usulning mohiyatini bayon etar ekan shu paytgacha joriy 6 yillik boshlang‘ich maktablarni ikki xatto bir yarim yilga tushirish qolgan muddatda rus tili va madaniyatini o‘rgatish mumkinligini faqat ularni o‘rgatish yerli ziyolilar qo‘liga topshirilishi lozimligini bildirdi va ushbu maktablarning o‘lkada tashkil qilinishida yordam suradi. General-gubernator maktubni o‘rganish uchun o‘sha vaqtda Toshkent o‘qituvchilar seminariyasi direktori bo‘lgan N.P Ostroumov va o‘lka bilimdoni hisoblangan V.P.Nalivkinga topshiradi.

N.P.Osroumov xat bilan tanishib chiqib Gaspirenskiyning jur'atiga hayron qilganligi va "... bu masalning Turkiston tub aholisiga bevosita aloqasi yo'q noma'muriy shaxs tomonidan muhokama qilinishi yo'l qo'yib bo'lmaydigan ish;;,- deya takidlaydi. Maktubda bildirigan fikrlar "... o'quv mahkamasi uchun ham Turkiston o'lkasida mahalliy moarifni tashkil etishda xam qo'llanma sifatida qabul qilinishi mumkin emas ", degan xulosa beradi . V.P.Nalivkin ham o'z navbatida maslakdoshi N.P.Osroumov fikrlarini maqullgan xolda "Turkistonda" o'quv sohasida olib borayotgan siyosatimizda Gaspirenskiy kabi bir odamning fikrlariga rag'bat qilinsa , rus xukumati bundan pushaymon bo'ladi ",-deb ta'rkidlaydi "Gaspirenskiyga ishonib bo'lmaydi chunki u o'zi chiqarayotgan "Tarjimon " gazetasi orqali rus siyosatiga qarshi fikrlar bildirmoqda ",- degan so'zlar bilan o'z xulosasini yakunlaydi. General-gubernator yuqorida berilgan xulosalarga asoslanib Gasprinskiyning Turkistondai musulmon maktablarni „Usuli jadid“ maktablariga aylantirish takliflari ifodalangan maktubini javobsiz qoldirdi.

Ismoilbey Gasperali maktubiga javob olmagach, o'zi Turkistonga yo'l oldi. Turkistonga bo'lgan sayohat tafsilotlari keyingi faslda batafsil yoritiladi. Uning safari 1893 -yilning yoz oylariga to'g'ri keladi. Gaspirenskiy Samarqandga kelgan vaqtida o'sha payt u yerda istiqomat qilayotgan tatar millioneri Abdulg'ani boy Xusayinov uni o'z uyiga mehmonga chaqirdi.

Abdulg'ani boy Gaspirenskiydan "...sayohatingizning bir nishonasi sifatda bu shaharda usuli saftiyani ko'rsatishingiz kerak",- deb iltomos qiladi. Gaspirenskiy usulni o'rgatish uchun 30-40 kun Samarqandda qola olmas edi.Shuning uchun ham " savki muhabbat ila sayohatda hamrox bo'lib kelgan Muallim va adib shirvonlik Majidbek G'onizoda"ga qarab , '...yuziga qaradim ko'ngildan ko'ngilga aytan iltimosimni anglab qalban rozi bo'ldi", - dep yozadi.

Majidbek G'onizoda Samarqandda 40 kun qolib , " bir maktabda usuli savtiyaning tartibi va maxsulini ko'rsatdi va u vaqt o'qishni yengillatish masalasidan bebaxra bo'lgan turkistonliklar orasida " Moshinali makatb,moshinali alifbo"iboralarining paydo bo'lshiga sabab bo'ldi". Lekin bu maktab ko'p vaqt faoliyat ko'rsata olmadi.." biz ojjzlarning ixtiyorida bo'lmagan sabablarga ko'ra birinchi Samarqand maktabi ko'p faoliyat ko'rsatmadi. Yangi maktab berkitildi ..."

Gaspirenskiy Bog'chasaroyga qaytdi. Maktab yopilishiga qaramay " maorif nuri sezmadim balki qo'l ostida yana-yana bir kun ortiq so'nmaslik uzra olovlandi" 1895-1901 yillarda Toshkentda to'rtta usuli jadid maktablari tashkil qilingan edi.

Bunday maktablar Turkistonning barcha joylarida birin-ketin ochila boshladi. 1898-yili Xivada Orenburglik Muhammad Vafo va mullo Abduraxmon afandilar tomonidan usuli savtiya maktabi ochildi. Lekin bir oy davom etgan faoliyatidan keyin "tassubning ziyoda o'ldig'ini aglayib, Urganch shaxrini ketdilar va u erda usulini savtiya maktabi kushod etdilar".1907-yilda esa Xiva axolisi o'sha vaqt valiaxd bo'lgan Isfandiyor to'raga arz qilib, fevral oyida Qozondan Olimjon Barudiy madrasasidan ikki muallim chaqirtilirdi. Bu mualimlar yangi ochilgan "Maktabi Maxramiy" va "maktabi

jadid”ga tayinlandilar. Xiva valiaxdi yangi maktablar ochish, ularni nazorat qilish uchun bir nozir tayinlanadi. Yuqoridagi maktab o’quvchilari birinchi imtixon topshirganlaridan so’ng esa Isfandiyor to’ra yana Olimjon Barudiy madrasasidan bir muallim chaqirtirib yangi maktab tashkil qildi. Maktabi Rushdia(o’rta maktab) ochish taraddudi boshlandi.

“Kelajak may oyida inshaaloh rushdiya maktabi ochildi.

Maktabning soxibi vuzroyi kuromdan Islomxo’ja janblari bo’lib muallim esa Axmad Nuruddin afandidir.”

Xivada ochilgan yuqorida nomi keltirilgan ikki maktabning 113 talabasi 1907-yil 28-mayda valiaxd va vuzaron kiromning oldida 31 may kuni esa qizlar muftiylar va uxundlar xuzurida imtixon topshirdilar. Imtixondan so’ng yig’ilganlar yana ikki Muallim taklif qilib maktab, maktab ochishga axd qilishdi. Yangi maktablar noziri Ramazon Muhammad Karimzoda bu xaqda barchaga e’lon qildi.

Xiva xonligining bosh vaziri Sayid Islomo’ja ham xonlikda “zamonga ko’ra ilm va ma’rifat tarqatishni xar narsada ustun ko’rib Xivaga Ruscha va tatarcha muallimlar olib kelgan va bir qancha usuli jadid maktablari ochdirgan edi. O’z mablag’I hisobidan bir maktab qurdirdi”.

“Tarjimon”dagi yana bir xabarda ushbu shaxs borasida quyidagi fikrlarni uchratamiz:

“.....Bir qancha yillardan beri “Tarjimon”ni mutolaa qilgan O’rta Osiyo umarosidan biri edi.....Maktablarning islohi xususda idoramizga murojaat qilib ,nashr qilayotgan kitoblarimizdan ko’plab oldirgan va usuli savtyaning yer olishi va yoyilishiga qattiq kirishgan edi.

Valiahd Isfandiyorxon taxtga o’tirganidan so’ng ham yangi uusuldagi maktablarning ochilishiga homiylik qilgan.

“Xiva xoni Isfandiyor hazratlarining taxtga o’tirganiga uch yil bo’ldi.Usul va tarbiyadan xabardor 3-4 muallim olib kelib ,saroyga mansub to’ralarning bolalarini o’qitila boshladilar.Birinchi yili 80 o’quvchi o’qidi.

Bu maktabning go’zal natijalari qurilishi bilan yangi katta bir usuli jadid maktabi qurilishiga farmon berdi.Bu ma’lumotlarda ko’rinib turibdiki,Xiva xonligida usuli savtiya maktablarini tashkili bilan bevosita mamlakat boshida turgan shaxslar jiddiy shug’ullanganlar va bir qancha maktablar tashkiliga bosh-qosh bo’lganlar.

Xiva xonligida mahalliy aholi orasidan Muallim yo’qligiga ,milliy alifbolar yaratilmayotganlgi va O’rta Osiyoda o’qiyotgan bolalar bilan Muallim br millatda bo’lishi kerakligi to’g’risida chor hukumati qabul qilgan qonun amalga kirganidan keyin “Tarjimon” o’z takliflarini ham bildirib bordi. “.....maktablarning ochilishi ,ko’payishi lozim.Bog’chasaroydan olingan dars kitoblari,Qozondan chaqirilgan muallimlar Xivaga endi to’g’ri kelmaydi.Toshkanda shunday tartib joriy bo’ldi.